

РОЗДІЛ VI

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 070.13 (477) «19»

О.Ю. Кирієнко
(м. Київ)

«ЦЕНЗУРНА РЕФОРМА 1865 р.» В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті на основі аналізу основних праць дослідників розглядаються погляди й оцінки вчених дорадянської, радянської та сучасної доби на причини, сутність і значення цензурної реформи 1865 р. Здійснено також спробу подолання деяких стереотипних тверджень щодо реформаторського кроку імперської влади Росії в інформаційній сфері.

Ключові слова: цензурна реформа, попередня та каральна цензура, Головне управління у справах друку, «революційна ситуація», журналістика, книговидання.

В статье на основе анализа основных работ исследователей рассматриваются взгляды и оценки ученых досоветской, советской и современной эпохи на причины, сущность и значение цензурной реформы 1865 г. Осуществлена также попытка преодоления некоторых стереотипных утверждений реформаторского шага имперской власти России в информационной сфере.

Ключевые слова: цензурная реформа, предварительная и карательная цензура, Главное управление по делам печати, «революционная ситуация», журналистика, книгоиздание.

In the article major researchers' point of views on censorship reform in 1865 have been analyzed. Some historical statements overstated.

Keywords: censorship, Department of Press, «revolutionary situation», journalism, book publishing.

Доба «великих реформ» в Російській імперії одна з ключових проблем другої половини ХІХ ст., яка стала предметом наукового вивчення із самого початку виникнення цього явища. Нині перед дослідниками постає завдання комплексного дослідження проблеми підготовки, впровадження та наслідків соціально-економічних, культурницьких й адміністративних реформ, здійснених

урядом Російської імперії. Ряд уже досліджених, здавалося б, висвітлених аспектів потребує на основі нових методологічних підходів докорінного переосмислення. Не винятком є і так звана «цензурна реформа 1865 р.», яка ще у ХІХ ст. мала діаметрально протилежні трактування, а у радянський час, незважаючи на один загальноприйнятий методологічний підхід, отримувала різні модифіковані версії причини, суті та значення зробленого реформаторського кроку.

По аналогії з ключовою реформою «доби капіталістичної модернізації Росії» — селянською, — цензурній реформі передувала довготривала підготовча робота: створювалися чисельні комісії, складалися різноманітні проекти тощо. Першим кроком такого реформування став указ імператора Олександра ІІ від 23 січня 1858 р. про ліквідацію відомчої цензури. На наше переконання, ліквідацію відомчої цензури не слід розглядати як елемент послаблення цензурного режиму у Російській імперії, оскільки замість установ відомчої цензури до складу Петербурзького цензурного комітету вводилися посади «довірених чиновників» із міністерств та відомств Російської імперії, які консультували цензорів із питань пов'язаних із цензуруванням спеціальної літератури, у тому числі і на військову, фінансову, освітню тематику¹.

У 1862 р. завершила свою роботу спеціальна комісія по розробці нового цензурного статуту. Її результати були втілені у закон від 10 березня 1862 р. та «Тимчасові правила для керівництва цензурою» від 12 травня 1862 р.² Згідно з цим законом були розмежовані цензурні функції між Міністерством внутрішніх справ, яке займалося наглядом за друком і діяльністю цензорів, та Міністерством народної освіти, на яке покладалося виконання всіх інших зобов'язань по цензурі. Водночас посилювалася функція МВС: замість Головного управління цензури утворилася Рада міністра внутрішніх справ із питань друку, основна роль в управлінні цензурою перейшла до міністра поліцейного відомства³. Після прийняття «Тимчасових правил для керівництва цензурою» продовжилася робота по розробці постійнодіючого цензурного нормативно-правового акта. Так, 14 січня 1863 р. за указом імператора Олександра ІІ було утворено комісію по виробленню нового цензурного статуту, яку очолив князь Д. Оболенський. Нагляд за роботою комісії покладался на Раду у справах книговидання при МВС⁴.

24 березня 1865 р. проект цензурного статуту був погоджений на загальному засіданні Ради міністрів з подальшим його затвердженням 6 квітня 1865 р. імператором. Тим самим проект здобув силу закону і відомий під назвою «Тимчасові правила про цензуру та друк від 6 квітня 1865 р.»⁵.

Переходячи від короткого опису реформування цензурного відомства у Російській імперії до аналізу історіографії цього процесу, варто зазначити, що зростання ролі інформації у сучасному світі, посилення її впливу на суспільно-політичні процеси та водночас усунення будь-яких перепон на шляху наукового пізнання посилюють зацікавленість істориків питаннями цензури та її інституціоналізаційним оформленням протягом ХІХ–ХХ ст. У зв'язку з цим проблематика розробки, ухвалення та впровадження у життя цензурної реформи 1865 р. у

Російській імперії має значну історіографічну базу, яка потребує відповідного аналізу та характеристики. Згадані нижче вчені у своїх працях намагалися підсумувати розвиток процесу дослідження цензури, надати певну оцінку працям попередників, проте, окремо питання історіографії реформування законодавчої й організаційної бази інституту цензури в Росії у період капіталістичної модернізації не розглядалося.

Дорадянська історіографія має значні напрацювання у царині цензури. Перші такі праці з'явилися ще на початку 1860-х рр. і були, власне, викликані необхідністю підсумування історичного досвіду функціонування цього соціокультурного феномену в Російській імперії та розробки на основі цієї емпірики проектів реформування нормативно-правової бази й структури відповідних органів. Серед таких емпіричних праць варто виділити «Исторические сведения о цензуре в России» та «Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 гг.», підготовлені П. Щербальським⁶. Якщо перша книга являє собою нарис історії цензурних установ у Росії з офіційного погляду, то друга є цінним джерелом із нормативно-правового регулювання у сфері цензури. Для дорадянської російської історіографії характерним є те, що автори у переважній більшості зосереджувалися на переломних моментах і ключових подіях, як-то, прийняття Першого цензурного статуту, проведення цензурної реформи тощо. Такий підхід пояснюється тим, що дослідники намагалися прив'язати свої історичні екскурси до сучасної їм суспільно-політичної ситуації, розкрити свою політичну позицію. Найбільш поширеною була практика написання ювілейних статей та історичних довідок до ювілеїв цензурних реформ: П. Уголов⁷, Н. Енгельгард⁸, П. Фрідберг, В. Фукс⁹.

Загалом у дорадянській історіографії цензури за ідеологічним підходом слід виділяти два напрями: «офіційно-охоронний» та «буржуазно-ліберальний». Представники першого напрямку — П. Щербальський, С. Рождественський, О. Нотович, К. Арсенєв — пояснювали причину проведення реформ у сфері цензури прагненнями влади поліпшити стан свободи слова. Натомість представниками другого — А. Скабічевський, Н. Енгельгард, М. Лемке, Г. Джаншиєв, В. Розенберг, В. Якушкін — вважали, що зміни урядової політики у сфері друку були обумовлені посиленням ролі громадської думки в умовах зародження громадянського суспільства, появу якого пов'язували з «добою великих реформ»¹⁰.

Для представників «офіційно-охоронного» історіографічного напрямку було характерним розглядати історію цензури на основі правового підходу. Дослідників, серед яких більшість становили юристи, цікавила насамперед практика застосування цензурного законодавства. Представники цієї течії вивчали, по суті, історію цензурного права.

Дослідники «буржуазно-ліберального» напрямку (переважно літератори), навпаки, розглядали цензуру нібито «знизу» — як засіб обмеження і тиску влади на літературу та періодичну пресу. Вони вивчали історію цензури як частину історії літератури і майже не досліджували аспект законодавчої політики у цій галузі.

Серед праць дослідників дорадянського періоду слід окремо зупинитися на роботі Михайла Лемке «Епоха цензурних реформ 1859–1865 гг.», у якій учений проаналізував суспільну ситуацію довкола цензурних реформ, розкрив безпосередній процес вироблення основних змін, а також охарактеризував правові колізії, пов'язані із застосуванням нових цензурних норм. Учений аргументовано довів, що цензурна реформа в Російській імперії визначалася не лише «Тимчасовими правилами про цензуру та друк від 6 квітня 1865 р.», адже це був процес перманентних модифікацій, що розпочалися ще з середини XIX ст.¹¹ Дещо схожої думки дотримувався К. Арсеньєв, який у розвитку цензурного законодавства виокремив такі етапи: 1) 1855–1865 рр. — керівництво в цензурній політиці на основі законів та тимчасових циркулярів «Миколаївської епохи»; 2) вересень 1865 р. — листопад 1871 р. — період дії «Закону 6 квітня 1865 р.»; 3) листопад 1871 р. — травень 1872 р. — перегляд законів про друк; 4) 1872 р. — лютий 1880 р. — період реакції та застою; 5) березень 1880 р. — жовтень 1895 р. — спроба руху, нова реакція, новий застій¹².

Українські дослідники цього періоду історіографії (В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський, С. Єфремов, В. Науменко, П. Стебницький) свою увагу акцентували на характеристиці антиукраїнського цензурного законодавства, аналізували розвиток цензурної політики в «українському питанні», однак, щодо аспектів цензурної реформи 1865 р. вони обмежилися лише епізодичними згадками¹³.

У радянську добу абсолютизація марксистсько-ленінської методології обмежила можливості комплексного вивчення проблем цензури, яка розглядалася тільки як засіб боротьби самодержавства з революційними та прогресивними виданнями.

Радянська дослідниця Ю. Герасимова відстоювала думку, що «революційна ситуація» 50–60-х рр. XIX ст. змусила самодержавство піти на поступки і скасувати попередню цензуру для періодичних видань Москви та Петербурга, але водночас було посилено поліційні функції цензури і розгорнулися переслідування прогресивних періодичних видань¹⁴. Інша дослідниця В. Чернуха також відстоювала думку про вплив «революційної ситуації» на політику влади в області цензури. Водночас вона зазначала, що на курс цензурної політики імперського уряду почали впливати посилення ролі громадської думки у суспільно-політичному житті країни та необхідність влади рахуватися з нею. На думку В. Чернухи, поряд із застосуванням цензурних заходів для формування громадської думки, влада залучила до цього процесу підконтрольні її офіційні та офіціозні періодичні видання¹⁵. Таке твердження, на наш погляд, є цілком справедливим, особливо коли розглядати цензурне реформування 1860-х рр. та генезис Валуєвського циркуляра і, водночас, широку пропагандистську кампанію, проведену у російській офіціозній пресі з метою довести справедливість й обґрунтованість таких владних заходів.

Радянські дослідники Б. Валуєв, О. Бережной, П. Зайончковський, які займалися вивченням цензурної політики самодержавства у період 80-х рр. XIX ст. — на початку XX ст., обмежилися лише констатацією консервативного характеру цензурної реформи¹⁶.

Своєрідним підсумком дослідження цензурної реформи 1865 р. у радянський період стала кандидатська дисертація Н. Патрушевої, в якій авторка дійшла висновку, що зміни у цензурному законодавстві не можна оцінювати однозначно: одні статті «Тимчасових правил про цензуру і друк від 6 квітня 1865 р.» надавали періодичним виданням певну свободу, інші — різко знижували їхнє значення. Прийняті після 6 квітня 1865 р. зміни і доповнення у «Статуті про цензуру та друк» істотно розширили видавничі права столичної преси, однак великі суми завдатку, що вносилися столичними газетами і журналами, включали таке явище як «самоцензура» (у разі порушення цензурних норм завдаток конфіскувався уповноваженим на це органом) та унеможлилювали через брак коштів доступ до безцензурності виданням, орієнтованим на середні та нижчі прошарки населення. Попри все це, Н. Патрушева зазначила, що цензурна реформа 1865 р. була серйозним кроком уперед і започаткувала перехід старої системи попередньої цензури до закону про друк, заснованого на судовій відповідальності¹⁷.

У сучасній російській історичній науці досить потужним є напрям по дослідженню історії цензури та цензурної політики імперської доби. Так, серед дослідників, які займаються цими питаннями, найавторитетнішими і найвідомішими є Д. Бадалян, В. Березина, Л. Громов, В. Жирков, Н. Патрушева, Т. Полусмак¹⁸. Різні аспекти цензурної політики російського самодержавства знайшли своє відображення у кандидатських дисертаціях Т. Горяєвої, С. Григор'єва, Л. Гусмана, М. Євдокимова, Д. Іванова, М. Матвєєва, В. Москвіна, М. Павлова, М. Пшеничної, Л. Старкова, О. Суворова, С. Ячевського¹⁹.

Проаналізувавши розвиток цензури в Росії від її зародження і, практично, до сучасності, В. Жирков значну увагу приділив реформуванню законів щодо друку у 60-ті рр. XIX ст. Учений розглядає цензуру у нерозривній єдності з історією розвитку періодичної преси, аналізує взаємовпливи двох соціальних інститутів і дійшов висновку, що прийняття «Тимчасових правил про цензуру та друк від 6 квітня 1865 р.» в умовах жорсткого контролю за видавничою діяльністю слід вважати певним проривом. Він не погоджується з оцінкою радянських дослідників про те, що в «одній упряжці опинилися дві реформи: найліберальніша — судова і найреакційніша — цензурна». Реформа у сфері друку не виокремлювалася з-поміж решти, а йшла у рамках загального реформування та становлення нової соціально-політичної атмосфери. В. Жирков відмічає, що у пострєформенний період відбувався однаковий наступ влади на нові інститути: обмеження прав преси, судів, земств у порівнянні з нещодавно виданими нормативно-правовими актами. Це уповільнювало процес модернізації російського суспільства, але не змінювало його по суті²⁰.

Подібної позиції дотримується також Т. Полусмак. На її думку, в історії російської цензури 1865 р. став переломним роком, адже уряд офіційно визнав, що відмовляється від тотальної попередньої цензури і ніби бере на себе зобов'язання розширити права преси. Однак, цього неоголошеного зобов'язання не було виконано. Права друкованих видань продовжували урізати, робилися певні поступки тільки у разі зростання громадського обурення²¹.

Зміна методологічних підходів та поглиблення вивчення цензурної практики протягом другої половини XIX ст. дозволили Н. Патрушевій на сучасному етапі дослідження значно більше уваги приділити аспекту реформування діяльності відповідного відомства в Російській імперії. Так, у нещодавно опублікованій статті дослідниця висловила ряд важливих положень щодо цього процесу. Зокрема, «Тимчасові правила про цензуру і друк від 6 квітня 1865 р.», на думку російського історика, у частині надання більшої свободи пресі не спрацювали, оскільки вже через рік повністю було завершено контрреформу (в законодавчому порядку була знищена судова відповідальність за порушення цензурних норм), натомість, згідно з названим документом розширилася мережа цензурних органів на місцях, збільшилося їх фінансування, зріс юридичний і соціальний статус цензорів, що не могло своєю чергою не вплинути на поліпшення ефективності функціонування відповідного інституту держави. Але останнє не слід розуміти тільки як «затискання у цензурні лещата літератури та журналістики», — вдосконалення механізмів роботи цензурних установ дозволило зняти ряд бюрократичних незручностей, з якими стикалися видавці і журналісти до реформи²².

Українська сучасна історіографія (представлена статтями та дисертаціями М. Щербак, Н. Щербак, В. Савчинського, В. Юрченко) також має значні напрацювання по діяльності цензурних інституцій в українських губерніях та цензурній політиці російського самодержавства загалом. Однак окремо слід виділити статтю Ніни Щербак «Цензурна реформа в Російській імперії у системі буржуазних перетворень 60–70-х рр. XIX ст.»²³. Дослідниця у згаданій реформі виділяє декілька етапів: 1860 р. — початок реформування — зосередження наглядку за друком і діяльністю місцевих відповідних органів у Головному управлінні цензури; 1862 р. — розподіл цензурних функцій між міністерствами внутрішніх справ та освіти; 1865 р. — набуття чинності «Тимчасових правил про цензуру та друк від 6 квітня 1865 р.», передача цензури цілком і повністю до міністерства внутрішніх справ. Щодо останнього нормативно-правового акта, Н. Щербак зазначає, що він не став цензурним статутом, а лише реорганізував існуючу та вже вибудовану структуру цензурних органів у центрі і на місцях. 1870–1880-ті рр. авторка вважає періодом вихолощення цензурної реформи; вдосконалення певних юридичних норм, оптимізації процедур процесуального розгляду справ про порушення цензурного законодавства у суді. Загальна ж оцінка зводиться до констатації факту того, що реформа мала суперечливий характер, а на її згортання вплинуло вбивство імператора Олександра II.

Отже, попри тривалий період дослідження цензурної реформи в історичній науці відсутній єдиний загальноприйнятий погляд на її сутність та значення. Враховуючи погляди вчених, мабуть необхідно констатувати, що датувати реформу лише 1865 р. не зовсім коректно. Процес реформування розтягувався з другої половини 1850-х до початку 1880-х рр. У його плінні 1865 р. виступає лише як один з етапів, відзначений тільки певною структурною перебудовою центральних цензурних органів. Ідентифікувати його як початок законодавчого закріплення переходу від попередньої до каральної цензури, на наше переконання, не можна. Адже ні де-юре, ні де-факто цього не відбулося. Що ж до

оцінок прогресивності реформи, то, мабуть, слід дотримуватися такої позиції, що за вдосконаленням діяльності цензурного апарату не завжди приховується реакційний замисел. Для видань, опозиційних до уряду і його політики (у тому числі й україномовних), реформа принесла значні складнощі, натомість журналістика і література нейтрального змісту отримали достатньо міцний імпульс для свого розвитку.

¹ *Іванов Д.* Русская военная цензура в эпоху реформ Александра II // Проблемы отечественной истории. — Москва, 2000. — Вып. 6. — С. 64.

² *Лемке М. К.* Эпоха цензурных реформ 1859–1865 гг. — Санкт-Петербург, 1904. — С. 168–170.

³ Там же. — С. 170.

⁴ *Чернуха В.* Правительственная политика в области печати: 60–70-е годы XIX века. — Ленинград, 1989. — С. 43.

⁵ *Патрушева Н.* История цензурных учреждений в России во второй половине XIX — начале XX века // Книжное дело в России во второй половине XIX — начале XX века: Сб. науч. тр. — Санкт-Петербург, 2000. — Вып. 10. — С. 43.

⁶ *Щебальский П. К.* Исторические сведения о цензуре в России. — Санкт-Петербург, 1862. — 76 с.

⁷ *Уголов П. С.* Цензурная реформа в 1862 г. // Вестник Европы. — 1882. — № 5. — С. 134–174.

⁸ *Энгельгард Н. А.* Цензура в эпоху великих реформ (1855–1875 гг.) // Исторический вестник. — 1902. — № 3. — С. 830–853; № 10. — С. 133–158; № 11. — С. 572–600; № 12. — С. 1015–1043.

⁹ *Фридберг П. И.* Записка о цензуре. — Санкт-Петербург, 1862. — 45 с.; *Фукс В. Я.* Записка о цензуре. — Санкт-Петербург, 1862. — 54 с.

¹⁰ *Герасимова Ю. И.* Из истории русской печати в период революционной ситуации конца 1850-х — начала 1860-х гг. — Москва, 1974. — С. 17–18.

¹¹ *Лемке М. К.* Указ. соч. — 515 с.

¹² *Арсеньев К. К.* Законодательство о печати. — Санкт-Петербург, 1903. — 264 с.

¹³ *Антонович В. Б.* Записка в справі обмежень української мови // Записки Українського Наукового Т-ва в Києві. — Київ, 1908. — Кн. 3. — С. 33–39; *Грушевський М. С.* Ганебній пам'яті // Україна. — 1926. — Кн. 4 (18). — С. 46–51; *Драгоманов М. П.* По вопросу о малорусской литературе // Собр. полит. соч. М. П. Драгоманова. Т. 2. — Париж, 1907. — С. 153–199; *Ефремов С. О.* Вне закона: к истории цензуры в России // Литературно-критичні статті [упоряд., передмова і примітки Е. С. Соловей]. — К., 1993. — 351 с.; *Науменко В. П.* До історії указу 1876 року про заборону українського письменства // Україна. — 1907. — Т. 2, кн. 2 (5), ч. 1. — С. 135–151; *Стебницький П. Я.* Очерк развития цензурного режима в отношении малорусской письменности // Україна: наука і культура. — К., 1993. — Вип. 26/27. — С. 94–110.

¹⁴ *Герасимова Ю.* Указ. соч. — 208 с.

¹⁵ *Чернуха В. Г.* Указ. соч. — 205 с.

¹⁶ *Балуев Б. П.* Политическая реакция 80-х гг. XIX в. и русская журналистика. — Москва, 1971. — 254 с.; *Бережной А. Ф.* Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати (1895–1914). — Ленинград, 1967. — 288 с.; *Зайончковский П. А.* Российское самодержавие в конце XIX века. — Москва, 1970. — 444 с.

¹⁷ *Патрушева Н.Г.* Цензурная реформа в России 1865 г.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Ленинград, 1990. — 21 с.

¹⁸ У мысли стоя на часах ... Цензоры России и цензура / Д.А. Бадалян, В.Г. Березина, Л.П. Громова и др. — [под. ред. В.Г. Жиркова]. — Санкт-Петербург, 2000. — 260 с.; *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX–XX вв.: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. — Москва, 2001. — 368 с.; *Патрушева Н.Г.* Цензурная реформа XIX века и ее влияние на структуру цензурных учреждений и состав цензорского корпуса // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. — Тамбов, 2011. — № 5 (11): в 4-х ч. Ч. 3. — С. 134–138; *Полусмак Т.Л.* Цензурное законодательство дореволюционной России: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. — Н. Новгород, 2003. — 194 с.

¹⁹ Режим доступа: <http://www.opentextnn.ru>.

²⁰ *Жирков Г.В.* Указ. соч. — С. 152–153.

²¹ *Полусмак Т.Л.* Указ. соч. — С. 18.

²² *Патрушева Н.Г.* Цензурная реформа XIX века... — С. 134–136.

²³ *Щербак Н.М.* Цензурна реформа в Російській імперії у системі буржуазних перетворень 60–70-х років XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2008. — Вип. 24. — С. 76–79.